
„IOANNES BREUTELT NOBIS FECIT..“

Gražina Marija Martinaitienė

*Kultūros ir meno institutas,
Tilto 4, 2001 Vilnius, Lietuva*

Tyrimo objektas: XVII šimtmečio Vilniaus liejiko Jono Breutelto veikla.
Tikslas: remiantis literatūriniais šaltiniais bei naujai surastais archyviniais dokumentais, sudaryti vieno žymiausių taikomosios dekoratyvinės dailės meistrų biografijos metmenis, nustatyti kūrybos pobūdį ir reikšmę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dailės istorijai.

Raktažodžiai: Ioannes Breutelt, Jan Bretel, liejyba, varpai, karo pabūklai, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Vilnius, dailė

Lietų iš metalo unikalių muzikos instrumentų – varpų ir meniškų patrankų vamzdžių naudojimo Lietuvoje pradžia pagal dabar turimus duomenis – XIV šimtmetis¹. Tačiau to laikotarpio liejiniai žinomi vien iš paminėjimų rašytiniuose šaltiniuose. Ligi šių dienų išliko tik vėlesnio šimtmečio vos keli pavyzdžiai, tarp kurių yra ir 1430 m. datuojamas Trakų rajono Semeliškių Šv. Lauryno bažnyčios varpas (respublikinės reikšmės kultūros paminklas DR 1117)² ir tame pačiame šimtmečiuose nulietai Kelmės Šv. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios varpas (respublikinės reikšmės kultūros paminklas DR 579)³. Tai nežinomų meistrų tikriausiai svetur pagaminti dirbiniai, nebenustatomi keliais atsidūrę Lietuvoje, kurios sostinėje tikrai XVI a. radosi pirmoji vietinė liejykla, veikusi prie Arsenalo. Ilgą laiką tiek Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, tiek ir toliau šioje srityje pažengusioje Lenkijoje (karalystė!) varpų gamyba liko nesusiformavusi kaip savarankiška sritis, atskira nuo, pavyzdžiui, katilų, kitų buities reikmenų gamybos. Viską darė tie patys meistrai. Tikrai XVI a. veikiausiai Žygimanto Augusto iniciatyva Vilniuje buvo įsteigta rūmų, arba karališkoji liejykla⁴, vykdydžiusi jau ir valdovo užsakymus. Padaugėjo meistrų. Tai buvo atvykėliai liejikai, daugiausia vokiečiai, Abiejų Tautų Respublikoje radę neblogų galimybių verstis savo amatu ir prasisiekti. Juos sunku laikyti tik Vilniaus liejikais, nes darbavosi ir kituose miestuose, daugiausia Krokuvoje, Gdanske⁵. Ne visuomet įmanoma nustatyti, kaip ilgai jie buvudavo Vilniuje.

Tačiau XVII šimtmečio 3-iojo dešimtmečio pabaigoje Vilniuje atsirado meistras, rašėsis Ioannes Breutelt, kuriam buvo lemta užimti išskirtinę vietą Lietuvos varpų bei karo pabūklų – patrankų liejybos istorijoje. Būtent dėl jo dirbinių puikios techninės kokybės bei meniškumo Vilnius pirmą kartą pagarsėjo kaip įsidėmėtinas liejybos židinytys Rytų Europoje⁶.

Gal Jonas (taip Breutelto vardas rašomas mūsų kėje literatūroje) Breuteltas laikytinas ir pirmuoju tikrai vilniečiu liejiku? Literatūroje teigiama, jog tokiu save laikęs ir patsai meistras, jei ant kelių dirbinių užsirašė „f u s o r f u s a V i l n e n s i s“⁷. LDK sostinėje J. Breuteltas darbavosi kelis dešimtmečius, buvo vedęs vietinę merginą, turėjo turto. Liejiniai (bent jau žinomi) buvo skirti daugiausia LDK užsakovams.

Šaltiniai, kuriais galima pasiremti ėmusi aptarinėti šio itin įdomaus meistro kūrybą, juolab biografiją, labai negausūs; nepalyginsi su tuo, ką paliko kitas žymus XVII a. Vilniaus liejikas Jonas Delamarsas (Jean De Lamarche, Ioannes Delamars, Delemars)⁸. Tačiau ir apie J. Breutelto šis tas yra. Pirmučiausia – patys dirbiniai su meistro ant jų nulietais užrašais, kurie informatyvūs kaip reta. Juose dažniausiai būna nurodyti autoriaus vardas ir pavardė (kartais su papildomu prierašu), liejinio užsakovas, liejimo metai, varpų tekstuose – bažnyčios, kuriai dirbinys skirtas, pavadinimas. Iš užrašų galima nustatyti, kada, ką ir kaip intensyviai meistras kūrė. Jo dirbinių tekstuose teikiama duomenimis rėmėsi M. Brensztejnus, kiti bent kiek apie LDK taikomąją dailę rašę autoriai, kiek papildę juos literatūroje aptiktomis žinutėmis. Visu tuo, kaip vienu iš šaltinių, remiasi ir šio rašinio autorė, kuri savo ruožtu mėgins jį papildyti ir patikslinti, pasitelkusi ekspedicijų metu surinktą grafinę medžiagą, žinutes, surankiotas naujesnėje literatūroje, archyvuose surastus dokumentus. Pastarieji itin svarbūs, nes surašyti J. Breutelto gyventu laikotarpiu. Be to, išskyrus vieną raštą⁹, yra niekur nepaminėti, juolab neskelbti.

Visų šių šaltinių teikiami duomenys leidžia kaiti ką daugiau sužinoti ar numanyti apie įžymiojo liejiko asmenį, jo gyvenimą Vilniuje bei kūrybą.

J. BREUTELTO BIOGRAFIJOS PUNKTYRAI

Iš pradžių – apie jo kilmę, tautybę, kuri turėtų lemti vienokį ar kitokį pavardės tarimą.

Pats liejikas dirbinių signatūrose ir kituose užrašuose savo pavardę rašė IOANNES BREUTELT, kai kur sutrumpintai – BREUT. Vilniaus magistrato aktuose, kuriuose atsispindi įvairūs meistro ar dažniau jo šeimos reikalai, raštininkai įvairiopa užrašinėjo jo pavardę – Breuteltt, Breuteltt, Brentel, o keliuose jau po meistro mirties rašytuose dokumentuose, matyt, iš klausos – Bretel (žmona – Bretelowa)¹⁰. Kad juose kalbama apie mūsų aptariamąjį asmenį, rodo jo profesiją nurodanti pastaba prie pavardės – „garsusis karo pabūklų liejikas“ („Famatus tormentorum bellicorum fusor“). Bretelio pavarde meistrą į savąjį LDK meninių amatų dirbėjų registrą įrašė ir Eusebiusz Łopaciński, pridūręs specialybės pažymą „liejikas“ ir archyvinio šaltinio Nr.¹¹ (tikriausiai persirašytą iš M. Brensztejno ir, pasikeitus numeracijai, nebetikslų). Transkripcija, spėjama radusis iš tuometinio pavardės tarimo, perša mintį, jog Breuteltas galėjo būti ne vokiečių, kaip manė kai kurie autoriai, pavardę transkribavę Broitel¹², o prancūzas ar belgas. Tokios liejiko kilmės naudai lenkia keli kiti paliudijimai. Literatūroje aptinkama žinia, jog Abiejų Tautų Respublikoje 1627 m. darbavosi dar vienas Breuteltas, vardu Petras, kuris bendradarbiavo liejant varpą Liublino katedrai. Nurodyta, kad jis – prancūzas¹³. Tiek apie šį liejiką ir tėra žinoma, tačiau visai tikėtina, jog abu Breutelčiai – giminaičiai, gal net vienos šeimos nariai. Dar vieną žinutę apie save pateikė patsai vilniškis liejikas, kuris kelių dirbinių užrašuose prie pavardės pridūrė esąs „lotaringietis“ („Lotharingus“)¹⁴. Lotaringija, kaip žinia, buvo ir tebėra žymiausias Prancūzijos metalurgijos centras, garsus tradicijomis, dirbiniais, meistrais, puikia jų rengimo mokykla, kurią savo dirbiniais ir paliudijo vilniškis liejikas. Tik reikėtų pastebėti, kad jam pažyma „lotaringietis“ tikriausiai buvo svarbi ne kaip kilmės, tautybės, o kaip išsimokslinimo, profesinės kompetencijos nuoroda.

Vis dėlto negalima atmesti ir prielaidos, jog Breuteltas galėjo būti vokiečių, tad pavardės transkripcijos ir tarimo klausimas lieka neatsakytas.

Pirmas žinomas Breutelto kūrinys Vilniuje buvo nulietas 1629 metais¹⁵. Kadangi liejinio paruošiamieji darbai trukdavo ilgokai, galima spėti, jog meistras į LDK sostinę atvyko anksčiau. Gal 1628-aisiais? Tyrinėtojų prielaida, jog jis darbavosi rūmų, arba karališkojoje liejykloje, patvirtina kai kurių darbų užrašuose esanti abreviatūra „S.R.M. – (Sacrae Regiae Majestatis) fusor“ ir dokumentai, kuriuose meistras vadinamas „tormentorum Bellicorum Sacrae Regiae Mffis Fusor“. Matyti, jog vertintas ne tiek už varpus, kiek už karo pabūklų liejimą. Jų liej-

ba J. Breuteltas daugiausia užsiėmė pirmuoju savo darbo laikotarpiu, t. y. 4-ajame dešimtmetyje.

Kol kas stinga bet kokių dokumentinių žinių apie meistro darbo sąlygas bei aplinkybes. Užtat jų atsirado apie J. Breutelto šeimyninę bei turčinę padėtį. Kaip liudija 1652 ir 1668 metų dokumentų pluoštelis, meistras buvo vedęs vilniškio vaistininko Jeronimo Jablko dukterį Ceciliją (regis, ji turėjo ir antrą vardą – Kristina). 1652 m. sutuoktiniai paveldėjo mirusio tėvo/uošvio žemės sklypą su jame buvusiais pastatais ir daržū¹⁶. Paveldo perėmimo akte, vėliau ir kituose dokumentuose nurodyta, jog tas sklypas yra „tėvų karmelitų prie Šv. Jurgio bažnyčios jurisdikijoje [...] einant link Neries“, tai yra garsiojoje „Puškarnioje“ – liejyklų kvartale. Dabar tai Tiltos gatvės rajonas, dar ir šio šimtmečio pradžioje buvęs žinomas „Puškarnios“ vardu¹⁷. Sprendžiant iš Tado Makowskio 1600 m. sukurtos ir dokumentiškai patikimos Vilniaus panoramos (1 pav.), jau šimtmečio pradžioje ši kitapus gynybinės miesto sienos tarp jos ir Neries išsidėsčiusi teritorija buvo tankiai nustatyta gotikiniais, kai kur – renesansiniais pastatais be aiškiau išvelgiamų gatvių. Netoliese, kaip rodo T. Makowskio panorama, buvo didingas Radvilų dvaras su sodais ant Neries kranto, gilumoje – didžiojo kunigaikščio rūmų ansamblis. Tad Breutelčių gyventa prie pat sostinės centro. Jų sodyboje stovėjo pačių šeiminių mūrinis gyvenamasis namas ir kiti taip pat mūriniai su skliautiniais perdengimais pastatai. Tiesiai fasadu į Nerį – vaistinę (1668 m. dokumente ji jau nebeminima), kitur – kelios aludės, parduotuvės, siuvykla, nuomojamos gyvenamosios patalpos. Tad reikia manyti, jog Breutelčiai, veikiausiai žmona, turėjo pajamų iš turto nuomos, gal ir prekybos.

Tačiau 1668 m. šis nekilnojamas turtas jau parduodamas. Tą rodo sutartis ir ją patvirtinantis dokumentas. Parduodančioji Cecilija Jablkaitė-Bretelowa (kitur sutarties tekste – Bretelowa), jau nurodyta esanti n a š l e, susitarusi su savo vaikais, už 1300 lenkiškų zlotų parduoda sklypą ir pastatus vilniečių Zubrickių šeimai¹⁸. Sutartyje išvardyti, matyt, jau suaugę Breutelčių vaikai. Jie penki: duktė Konstancija, gal dar netekėjusi, nes įrašyta mergautine pavarde, ir sūnūs – Mikalojus, Jonas, Liudvikas ir Stanislovas Jeronimas, kuris jau yra kunigas, Vendeno kantorius prelatas (sic!), Filipowo ir Bakalarzewo klebonas. Yra motinos ir dviejų sūnų autentiški parašai, rodantys, jog tai raštingi ir šioje srityje gerokai įgudę žmonės. Beje, po sutartimi kaip liudininkas pasirašė žinomas liejikas prancūzas Jonas Delamarsas.

Tad galima daryti išvadą, kad Jonas Breuteltas pasimirė turbūt prieš 1668-uosius. Dar sykį jo pavardė (kaip minėta, Bretelio transkripcija) užfiksuota dviejuose 1671 metų aktuose. Bet čia pagrindinė figūra jau yra reikalus su pirkliais tvarkanti Jablkaitė-Bretelowa, vyras paminėtas tiktai kaip „kadaise

1. Tadas Makowskis. Vilniaus panoramos fragmentas su „Puškarnios“ statiniais

(lot. *olim*) garsus karo pabūklų liejikas“. Tad taisytina M. Brensztejno, E. Łopacińskio, Jano Sameko, kitų tyrinėtojų nurodoma kraštutinė vilniškio meistro kūrybos bei gyvenimo riba ir jo priskyrimas šimtmečio antrosios pusės liejikams¹⁹. Šio laikotarpio liejybos „primarijum“ Vilniuje buvo J. Delamarsas.

Tačiau tuomet kyla klausimas, kas yra paskutiniai J. Breutelto kūriniais laikomų varpų autorius?

Šiuo metu žinomi keturi J. Breutelto galimi priskirti varpai, nulieti 8-ojo dešimtmečio pradžioje, tai yra praėjus ketvirčiui amžiaus po varpo Plungės bažnyčiai sukūrimo. Vienas toks vėlyvas varpas kabo Rokiškio rajono Kriaunų Dievo Apvaizdos bažnyčios šventoriaus varpinėje (respublikinės reikšmės kultūros paminklas DR 927). Yra įrašas su 1673 metų data. Ornamentai, juosiantys varpo kaklą, užrašo raidžių forma visiškai tapatūs J. Breutelto liejinių frizų puošybai, kuri Kriaunų varpe yra tik šiek tiek grubesnė, o kiekviena raidė turi stačiakampį pagrindą. Gali būti, jog ornamentai buvo arba nelabai vykusiai nulieti panaudojus J. Breutelto negatyvus, arba „nuimti“, t. y. „nuspausdinti“, nuo kito varpo²⁰.

Du taip pat 1673 m. datuojami varpai, pasak Bernhardo Schmido ir jo apibūdinimu pasirėmusio M. Brensztejno, 1909 m. buvo (gal tebėra?) Vakari-

nės Prūsijos Pestlino (Postolino) miesto katalikų bažnyčioje²¹. Vienas jų, didesnis, turi autorinį užrašą vokiečių kalba „Ioannes Brevtelt gos mich anno 1673“ ir skydelį su monograma „I B“ bei įvairiais simboliniais varpelio, žvaigždžių, širdelės siluetais. Antrasis varpas nei autorinio užrašo, nei skydelio su monograma neturi, tačiau jo bendroji forma ir liemenį puošiantys keturi bareljefai yra tokie patys kaip pirmojo varpo, todėl priskiriamas tam pačiam liejikui ir laikotarpiui.

Ketvirtąjį varpą, kurį neseniai išaiškino ir ištyrinėjo dailės istorikas Gintautas Žalėnas (už suteiktą informaciją autorė kolegai nuoširdžiai dėkoja), ženklinama toks pat kaip Pestlino varpo lankstyčių kontūrų skydelis su monograma „I B“ (2 pav.). Kaip rodo fundacinis užrašas, varpas buvo nulietas Tilžės bažnyčiai 1674 metais²². Dabartiniu metu jis laikomas Jurbarko Švč. Trejybės bažnyčios šventoriuje.

Banguoto kontūro vertikalus skydelis su monograma, kurį daugelis autorių laikė antrąja J. Breutelto signatūra, visiškai nepanašus į stačiakampę, horizontalią, ornamentais apkraštą signatūrą, kuria pažymėti ankstesniojo laikotarpio meistro liejiniai. Visiškai kitokia ir puošyba, lyginant su siauručiais gotikizuotais Tilžės varpo apvaisais.

2. Tilžės bažnyčios varpo signatūra su inicialais „IB“

Kyla atsargi, bet visai tikėtina mintis, kad meistras, nuliejęs šiuos paskutiniuosius, vilniškiui liejikui priskiriamus kūrinius, galėjo būti jo sūnus, kuris, kaip žinoma iš turto pardavimo sutarties, taip pat buvo vardu Jonas – Ioannes. Jei tokia drąsi prielaida būtų patvirtinta dokumentais, reikėtų kalbėti nebe apie vieną, o apie du liejikus Jonus Breutelčius – vyresnįjį ir jaunesnįjį (sūnų). Gal pastarasis nuolatiniam darbui persikėlė į Prūsiją?

J. Breutelto kūrybinis darbas, sprendžiant iš jo liejiniuose bei įvairiuose rašytiniuose šaltiniuose pažymėtų datų, truko apie du dešimtmečius. Kiek per šį laikotarpį (gal ir anksčiau bei vėliau?) jis iš viso nuliejo patrankų bei varpų – tiksliai nustatyti neįmanoma, nes tikriausiai užfiksuoti ne visi sunaikinti, pagrobti, kitaip pradingę dirbiniai. Pamėginsime surašyti išlikusius ir tik minimus įvairių šaltinių. Kalibrai, kurie laikui bėgant ne kartą keitėsi, pateikiami tokie, kokie nurodyti šaltiniuose.

KARO PABŪKLAI

1. PATRANKA – TRUMPOJI ARMOTA.

1629 m. Buvo Abiejų Tautų Respublikos karaliaus nuosavybė. Vamzdžio ilgis kalibrais – 22.

Simboliniai ženklai: devynialaukis herbinis skydas su Vazų heraldinėmis figūromis.

Užrašas: DIVINO AVXILIO ME FECIT IOHANNES BREUTELT 1629. Pabūklo pirminė buvimo vieta nenustatyta. 1701–1704 m. jis tapo švedų armijos grobiu. Aprašymas saugomas Stokholmo Kungliga Armémuseum, inv. Nr. 5377/103 g.

2. PATRANKA – KOLUBRINOS OKTAVA

1631 m. Nulieta Višnioviečių užsakymu jų piliai Zabieže prie Jasioldos upės²³.

Kalibras 83 mm, dabartinis vamzdžio ilgis 2178 mm. Pabūklas labai sužalotas: išlenktas, apdaužytas, nulaužtas dugno bumbulas ir rankenos, nudužęs vamzdžio laką sutvirtinantis pastorinimas, todėl pasikeitė pirminis dirbinio ilgis.

Simboliniai ženklai: vamzdžio viršuje nulietas didelis gana aukšto reljefo penkialaukis herbinis skydas, kurį vainikuoja karališkoji karūna, o iš šonų prilaiko du sparnuoti *putti*. Skyde įkomponuota po du Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės heraldinius ženklus – Vyčius ir Erelius, viduriniajame laukelyje – Vazų ženklas.

Užrašai: 1) apskritas, herbą apjuosiantis užrašas SIGISMVNDVS III. DEI. GRA. REX POLO MAG DVX LITHV 1631; 2) ovaliame medalione aštuoniomis eilutėmis: DIVINO/ AVXILIO ME/ FECIT IOANNES/ BREUTELT/ LOTHARIN/ GVSS. RM/ /FVSOR ANNO/ 1631.

Vamzdį įvairina jo ilgį atkarpomis skaidantys profiliuoti žiedai ir stilizuoti ornamentai, sukomponuoti iš scheminių augalų lapelių, vytelių, lelijų žiedelių. Jie, skirtingai nei herbai ir signatūrinis užrašas, yra neaukšto reljefo, plokštoki, tačiau priderinti prie vamzdžio formos, teikiantys jam gyvumo ir plastinio išraiškimumo.

Pabūklo istorija sudėtinga. Kai Višnioviečių pilį sugriovė Švedijos Karolio XII armija, patranka išliko. Nors smarkiai nukentėjusi, netapo užkariautojų grobiu, kuris paprastai būdavo sulydomas į kitus pabūklus ar reikmenis. Kažkokiu būdu atsidūrė upėje, iš kurios išgriebta. Iki Pirmojo pasaulinio karo priklausė Antanui Vislouchui, Piorkovičių valdytojui (Kobrinio pavietas)²⁴. Dabar Varšuvos Muzeum Wojaska Polskiego eksponatas, inv. Nr. MWP 25054.

3. PATRANKA – TRUMPOJI ARMOTA

1631 m. Ilgis kalibrais – 26, kiti matmenys nenurodyti. Buvo Respublikos karaliaus nuosavybė.

Simboliniai ženklai: devynialaukis herbinis skydas su Vazų heraldiniais ženklais.

Užrašas: SIGISMVNDVS III DEI GRATIA REX POLONIAE MAGNVS DVX LITHUANIAE ANNO 1631 DIVINO AVXILIO ME FECIT IOANNES BREUTELT LOTARINGVS, REGIAE MAIESTATIS FVSOR ANNO 1631.

Pabūklo pirminė buvimo vieta nežinoma. Švedų armijos pagrobtas 1701–1704 m. Aprašymas saugomas Stokholmo Kungliga Armémuseum, inv. Nr. 5377/68 g.

4. PATRANKA – TRUMPOJI ARMOTA

1631 m. Buvo Respublikos karaliaus nuosavybė. Ilgis kalibrais – 27.

Simboliniai ženklai: devynialaukis Vazų herbas.

Užrašas: SIGISMVNDVS III DEI GRATIA REX POLONIAE MAGNUS DUX LITHVANIAE ANNO 1631.

Pabūklo pirminė buvimo vieta nežinoma. Švedų armijos pagrobtas 1701–1704 m. Aprašymas saugomas Stokholmo Kungliga Armémuseum, inv. Nr. 5377/66 d.

5. PATRANKA – TRUMPOJI ARMOTA

1631/1632 m.

Kalibras nenurodytas. Karaliaus nuosavybė.

Simboliniai ženklai: devynialaukis herbiniis skydas su Vazų heraldiniais ženklais.

Užrašai: 1) SIGISMVNDVS III DEI GRATIA REX POLONIAE MAGNVS DVX LITHUANIAE ANNO 1631; 2) DIVINO AVXILIO ME FECIT IOANNES BREVTILT LOTARINGVS, REGIAE MAIESTATIS FVSOR ANNO 1632.

Pirminė buvimo vieta nenustatyta. Švedų armijos pagrobtas 1701–1704 m. Aprašė švedų karininkas Filipas Thelott 1707 m. Aprašymas saugomas Stokholmo Kungliga Armémuseum, inv. Nr. 5377/66 d.

6. PATRANKA – TRUMPOJI ARMOTA

1631/1632 m.

Vamzdžio ilgis kalibrais – 27. Karaliaus nuosavybė.

Simboliniai ženklai: 1) devynialaukis herbiniis skydas su Vazų heraldinėmis figūromis, 2) herbiniis skydas su Vazų heraldiniu ženklu „Pėdelis“ (Snopek).

Užrašai: 1) SIGISMVNDVS III DEI GRATIA REX POLONIAE MAGNVS DVX LITHUANIAE ANNO 1632; 2) DIVINO AVXILIO ME FECIT IOANNES BREVTILT LOTARINGVS, REGIAE MAIESTATIS FVSOR ANNO 1631.

Pabūklo pirminė buvimo vieta nenustatyta. Švedų armijos pagrobtas 1701–1704 m. Aprašymas saugomas Stokholmo Kungliga Armémuseum, inv. Nr. 5377/68 d.

7. PATRANKA – KARTAUNOS OKTAVA

1633 m. Komandinis pulko pabūklas. Kalibras 98 mm, vamzdžio ilgis 1430 mm.

Simboliniai ženklai: du herbiniiai skydai su Vazų ir Habsburgų heraldiniais simboliais, vainikuoti karališkomis karūnomis ir sukryžiuotais skeptrais. Skydus supa apskritas laurų vainikas.

Užrašai: virš herbų – MATERIAM SIGISMVNDVS/ FORMAM OMINE FAVSTO/ /REX VLADISLAVS/ REGNO/ INVENTE DEDIT, žemiau herbo – ANNO DOMINI MDCXXXIII/ /VLADISLAI QVARTI/ PRIMO. Liejiko pavardė užrašyta vienoje linijoje su patrankos degiklio anga: IOANNES BREV(T) – ME FECIT. Ant vamzdžio lakos įrėžta „N 9“, ant dugno – „182“, svorio nuroda 20 pūdų 18 svarų nurodyta vamzdžio lakos bei kaklo dalyse²⁵.

Vamzdžio puošyba santūri, tektoniška. Dekoratyvinę reikšmę turi aukštoku reljefu nulieti, kruopščiai cizeliuoti herbai, užrašų šriftai. Juos papildė profiliuoti žiedai ir kukli ornamentacija iš stilizuotų augalinių motyvų.

Patrankos pirminė buvimo vieta nežinoma, 1789 m. ji buvo įtraukta į Kameneco ceikhauzo pabūklų inventorių, o 1794 m. rusų kariuomenės pasigrobta ir išsigabenta Peterburge. Tėn atiduota į tuometinį Artilerijos muziejų, kuriame ir gavo inventorinį Nr. 9. 1922 m. Lenkijai sudarius su bolševikine Rusija vertybių sugražinimo aktą, patranka buvo atsivežta į Krokuvą²⁶ ir dabar yra Vavelio dailės rinkinio eksponatas²⁷.

8. PATRANKA

1635 m. Lietuvos artilerijos nuosavybė. Komandinis pulko pabūklas. Kalibras nenurodyti.

Simbolinis ženklas: herbiniis skydas su Vytimi.

Užrašai: 1) VLADISLAVS IV REX POLONIAE MAGNVS DVX LITHUANIAE ANNO 1635; 2) VILNAE IOAN(N)ES BREVTILT ME FECIT.

Pirminė buvimo vieta nežinoma. Švedų armijos pagrobtas 1701–1704 m. Trumpas aprašymas saugomas Stokholmo Kungliga Armémuseum, inv. Nr. 5377/92 d.

9. PATRANKA

1635 m. Lietuvos artilerijos nuosavybė. Komandinis pulko pabūklas. Vamzdžio ilgis kalibrais – 15,5.

Simbolinis ženklas: herbiniis skydas su Vytimi.

Užrašai: 1) autentiškasis – VLADISLAVS IV REX POLONIAE MAGNVS DVX LITHVANIAE ANNO 1635 VILNAE IOANNES BREVTILT ME FECIT; 2) vėlesnis – ALS DAS POLNISCHE LAGER, WELCHES DIE STADT RIGA BLOCQUIRET HILTEN, VON DEM KÖNIGLICHEN MAIESTÄT V. GOV. SCHELZFELT AUFGESLAGEN, IST DIESES STÜCK NEBST VIELEN STANDARTEN EINGEBRACHT DIE 6 IANUARI 1658.

Pabūklą švedų armija pagrobė 1656 m. Aprašymas saugomas Stokholmo Kungliga Armémuseum, inv. Nr. 5379/82.

10. PATRANKA – TRUMPOJI ARMOTA

1635 m. Buvęs savininkas – Kristupas Radvila.

Vamzdžio ilgis kalibrais – 23.

Simboliniai ženklai: 1) heraldinė figūra „Grifas“, 2) keturlaukis herbiniis skydas su heraldiniais Radvilų ženklais „Aras su Rageliais“, „Aras su Kirviu“, „Pasaga“ ir „Kaušas“ („Korczak“).

Užrašai: 1) CHRISTOPHORVS RADZIWIL DUX BIRZARVM ET DUBINKORVM S.R.I. PRINCEPS M.D.L. TVM CAMPIDVX, CASTELLANVS DEMVM, MOX PALATINATVS VILNENSIS ET M.D.L. POLEMARCHVS ET ANTE LAVIS XXI ANNORVM BELLI DVC. LABORIBVS SCHEINIO SVB FELICIBVS AVSPICIIS VLADISLAI IV POLONIAE AC

SVECIAE FORTISSIMI ET PRUDENTISSIMI REGIS M.D.L. AD REDITIONEM ADACTO EODEMQVE MOSCOVITICO ET LIVONICO BELLO COMPOS. EX RELIQVIS ARMAMENTARII BIRZANI BELLO GVSTAVIANO ET DOMESTICO CVM ODIVS ET INVIDIA DIREPIT FC. ANNO 1636; 2) IOANNES BREUTELT ME FECIT.

Pabūklas apie 1656–1658 m. pateko į švedų armijos rankas. Aprašymas saugomas tame pačiame Stokholmo Kungliga Armémuseum, inv. Nr. 5378/87 d.

11. PATRANKA

1638 m. Buvęs savininkas – Kristupas Radvila.

Pasak M. Brensztejno, jos lakės skersmuo 13,4 cm, vamzdžio ilgis 287,5 cm. Prieš tai aprašytos patrankos porininkė (?).

Simboliniai ženklai: 1) Radvilų herbas, 2) Lenkijos Karalystės herbas su „Kirvio“ („Topor“) heraldine figūra ant krūtinės, kitais heraldiniais ženklais.

Pasak M. Brenšteino, užrašai buvo šie: 1) CHRISTOPHORVS RADZIWL DVX/ BIRZARVM ET DUBININKARVM S.R.I./ PRINC. M.D.L. TVM CAMPIDVX/ CASTELL. DEMVM MOX PALAT./ VILNEN. ET M.D.L. POLEMARCH/ VS ET ANT. LATIS XXI ANNO/ RVM BELLI DVC. LABORIBVS SCHEINIO/ SVB FELIC. AVSP. WLADISLAI IV PO/ LON. ET SVEC. FORTISS. ET PRVDEN/ TISS. REGIS M.D.L. AD REDITIONEM/ ADACTO EODEMQVE MOSC. ET LIVON./ BELLO COMPOS. EX RELIQVIS AR/ MAMEN. BIRZANI BELLO GVSTA/ VIANO OB DOMESTIC. ODIVM/ ET INVIDIA DIREPTI FC/ ANNO 1638. 2) buvęs žemiau – IOANNES BREUTELT/ ME FECIT 1638; 3) MED GUDS HIELF/ OCH K. KARL D. XII WAPPEN/ TAGIT MED FESTINGEN BIRSSEN/ D. 15 SEPT. A. 1704 UNDER GENERAL/ LEYONHUFWUDS ANFORANDE. Šį trečiąjį užrašą pridūrė švedai, 1704 m. užėmę Biržų pilį ir patranką pasiėmę kaip karo trofėjų.

Atrodo, jog K. Radvila savo Biržų piliai buvo užsisakęs ne vieną, o dvi panašias patrankas, kaip anuomet būdavo įprasta, nors kai kurie autoriai jas tapatina. Tačiau skiriasi pabūklų nuliejimo laikas, šiek tiek užrašai (jeigu jie tikslūs švedų muziejaus aprašuose) ir tolesnis likimas. Jei 1635 m. datuojamo pabūklo liko tik trumpas rašytinis apibūdinimas, tai datuojamo 1638-aisiais likimas geresnis. Jis, matyt, kažkaip išvengė perlydymo, 1794 m. tapo rusų armijos grobiu ir pakliuvo į minėtąjį Peterburgo Artilerijos muziejų (Nr. 11). Vėliau, kaip ir anksčiau mūsų čia aprašytas kitas pabūklas, atiduotas Lenkijai kaip jos meninė vertybė.

M. Brensztejnus teigė, jog Kameneco ceikhauze buvusios įrašytos net keturios J. Breutelto lietos patrankos. Šio rašinio autorei pavyko šį tą daugiau su-

žinoti tik apie dvi iš jų. Šiaip ar taip liejiko sukurtų pabūklų sąrašas gerokai padidėjo ir pasitvirtino nuomonė, jog XVII šimtmečio 4-asis dešimtmetis J. Breutelto iš tikro buvo „patrankų kūrybos metas“, kurį nutraukė karas, svetimųjų antplūdis, karališkosios liejyklos sunykimas.

Apmaudu, jog vilniškio meistro nulietų pabūklų Lietuvoje, atrodo, neturime nė vieno.

VARPAI

J. Breutelto nulietų varpų sąrašas gerokai trumpesnis, bet reikia pažymėti, kad jame yra trys puikūs kūriniai, tebeesantys ir tebeatliekantys savo funkcijas Lietuvos bažnyčiose. Vienas jų, Krekenavos varpas, M. Brensztejnui buvo nežinomas. Čia pirmąkart spausdinamas jo trumpas apibūdinimas bei kai kurie dekoro atspaudai. Kitų dviejų varpų – taip pat niekur nepublikuotų atspaudų fragmentai. Į sąrašą įtraukti ir liejiniai, kurie tik paminėti literatūroje, nes norėta parodyti bent kiek išsamesnį J. Breutelto kūrybos vaizdą, gal net nubrėžti tam tikras gaires meistro darbų paieškoms. Štai koks susidarė jų sąrašas.

1. VARPAS. 1630 m. Apie jį žinias ir užrašo nuorašą M. Brensztejnui pateikė kun. Žyskaras, apžiūrėjęs šį varpą Mcensko geležinkelio stoties sandėliuose 1916 m. rugsėjo 7 d. Data ir vieta leidžia suprasti, jog varpas rusų valdžios buvo rekvizuotas iš kažkurios, galbūt Lietuvos, bažnyčios ir gabenamas perlieti į karo pabūklą. Tokia lemtis ištiko ne vieną panašų instrumentą. Ant Žyskaro matyto varpo buvęs toks užrašas: „DIVINO AVXILIO ME FECIT JOANNES BREUTELT S. R. M. FVSOR“²⁸.

2. VARPAS. 1639 m. Jo aukštis 83, apatinio graižo skersmuo 85 cm. Nulietas, kaip rodo užrašas ir dokumentai, Krekenavos (Panevėžio r.) Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčiai (3 pav.), kurios bokšte tebėra ir dabar. Respublikinės reikšmės kultūros paminklas DR 791²⁹. Varpą puošia: horeljefinės (angelų? jaunuolių? merginų?) galvutės, nulietos karūną sudarančių ašų išoriniuose išlenkimuose, renesansinių ornamentų ir rašmenų frizas, juosiantis kaklą, bareljefas „Švč. Mergelė Marija su Vaikeliu“ (4 pav.), apsuptas septynių sparnuotų angeliukų galvučių ant varpo liemens vieno šono, ir iškilūs rumbeliai, kurie akcentuoja liemens ir plataus apatinio graižo jungtį. Užrašai tokie: frize tarp ornamentų eilių dviaukštis tekstas „AD M DEI GLORIAM HONOREM ANNO DNI M D ...XXXIX DIE 12 MENSIS OCTOBRIS/ OMNIVM SANCTORVM HAEC CAMPANA ECCLAE KROKINOVIENSIS DIOCESIS SAMOGI EST REFVSA B V M“ (daugtaškiu pažymėtoje vietoje turėjo būti romėniškas skaitmuo L, t. y. 100); po bareljefu: „MONSTRA TE ESSE MATREM/ SVMAT PER TE PRECES/ QVI PRO NOBIS

3. Krekenavos bažnyčios varpo fragmentas

NATVS/ TVLIT ESSE TVVS“. Būdingas Breutelto signatūros stačiakampis nulietas priešingame bareljefui liemens šone; jame stinga dviejų paskutiniųjų datos skaitmenų³⁰.

3. VARPAS. 1644 m. Žinią apie jį ir užrašo nuorašą pateikė Eustachijus Tiškevičius savo 1858 metų straipsnyje. Anot jo, šis liejinys buvo skirtas Astravo dominikonų vienuolyno Šv. Kozmos ir Damijono ti-

4. Krekenavos bažnyčios varpo fragmentas. Bareljefas „Švč. Mergelė Marija su Vaikeliu“

tulo bažnyčiai. Užrašyta buvę „Me fecit Joannes Breviet S. R. M. fusor w Wilnie 1644“³¹.

4. VARPAS. 1644 m. nulietas Viduklės Šv. Kryžiaus bažnyčiai Žemaitijoje (Raseinių r.). Jo aukštis 87, skersmuo 95 cm. Tonas – g (sol). Respublikinės reikšmės kultūros paminklas DR 896. Sveria, kaip teigia inventoriai, 450 kg³². Puošmenos: horeljefinės galvutės ant ašų karūnoje, ornamentinis vienos eilutės įrašo frizas aplink kaklą, bareljefas „Nukryžiuimas“ viename varpo liemens šone ir dalis atskiriantieji rumbeliai. Įprastinė liejiko signatūra su 1644 metų data yra bareljefui priešingame liemens šone (5 pav.). Užrašas: „AD LAVDEM DEI OMNIPOTENTIS ET HONOREM SS CRUCIS FVSA EST HAEC CAMPANA ANNO 1644“³³. Viduklės varpas (6 pav.), kaip lietuviškosios liejybos klasikinis pavyzdys, yra pristatytas ir aukštai įvertintas net ir giliai šio meno tradicijas turinčios Vokietijos specialistų leidiniuose³⁴.

5. VARPAS. 1646 m. nulietas Plungės Šv. Jono Krikštytojo bažnyčiai, kurioje lig šiol tebėra. Jo aukštis apie 96, apačios skersmuo 99 cm. Respublikinės reikšmės kultūros paminklas DR 828³⁵. Tai didžiausias ir puošniausias J. Breutelto varpas, rodantis neeilinių gabumų ir gero meninio skonio meistrą. Sudėtingi daugialypiai papuošimai ir užrašai sukomponuoti aiškia, logiška tvarka, išryškinant svarbiausius akcentus, kuriuos vykusiai pabrėžia antraeiliai komponentai. Varpo užsakovas, kaip liudija užrašai – įžymus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės veikėjas Stanislovas Vaina (pagrindinis tekstas pateikiamas sumažinta atspaudu reprodukcija, todėl čia necituojamas). Puošmenos tokios pat kaip kituose J. Breutelto varpuose: galvutės ašų išlenkimuose, platus frizas (7 pav.), sukomponuotas iš meistrui būdingų renesansinių ornamentų bei dviejų aukštų rašmenų, bareljefinis Švč. Mergelės Marijos ir šv. Jono atvaizdas. Fundacinis užrašas (8 pav.) aprėmintas ornamentų, taip pat dažnokai pasitaikančių meistro dirbiniuose, juostele. Pavaizduotas ir fundatoriaus Vainos herbas (9 pav.) bei liejiko signatūra³⁶.

6. VARPAS. 1647 m., pasak M. Brensztejno, buvęs nedidelis, skirtas Kelmės kalvinių bendruomenei. Ant jo buvęs užrašas: „DIVINO AVXILIO ME FECIT IOANNES BREVTELT S. R. M. FVSOR FVSA VILNAE 1647“. Puošyba, kiti galėję būti už-

5. Viduklės bažnyčios varpo signatūra

6. Viduklės bažnyčios varpas

rašai nenurodyti, dabartinės šio kūrinio buvimo vietos nepavyko nustatyti. Tarp kultūros paminklų neįregistruotas.

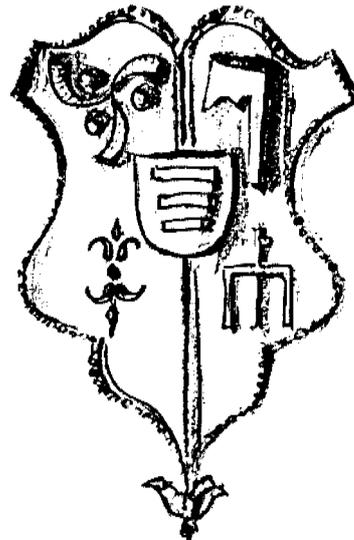
Tad yra žinomi šeši tikrai J. Breutelto padaryti varpai. Tikriausiai jų gali būti ir daugiau, nes ne visi jų galėjo būti signuoti įprasta meistro signatūra. Ignotas Bušinskis, pavyzdžiui, tvirtino, jog Kražių Šv. Mykolo bažnyčioje buvęs varpas, nulietas 1641 m. gegužės 28 d., žemaičių vyskupo Jurgio Tiš-

7. Plungės bažnyčios varpo frizo fragmentas

8. Plungės varpo fragmentas – fundacinis užrašas

9. Plungės varpo fundatoriaus Stanislovo Vainos herbas

kevičiaus pašventintas 1642 m. spalio 24 d., tikrai galėjęs būti pagamintas J. Breutelto liejykloje. Ant jo buvęs ilgas užrašas, pažymintis šią pašventinimo (taip pat ir pagaminimo) datą³⁷.

KELIOS PAGRINDINĖS IŠVADOS

Išlikę dirbiniai rodo, jog užsienietis meistras, nuliejęs juos XVII šimtmečio 4–5 dešimtmečiais, tikrai pasižymėjo dideliu profesiniu meistriškumu ir subtiliu meniniu skoniu, stiliaus nuovoka. Pažymėtinas jo nulietų varpų, kurie pirmučiausiai funkcionuoja kaip signalizatoriai, muzikos instrumentai, toli girdimas gylus, melodingas, pasakytume – ir taurus, skambesys. Naudojami jau pusketvirto šimtmečio, jie liko nė kiek nepažeisti, neįdaužti – tai liudija, jog meistras puikiai išmanė metalų savybes, gebėjo juos panaudoti tiek garso kokybei, tiek grakščioms puošybos formoms išgauti.

Naujai išaiškinti dokumentai, padedantys šiek tiek daugiau sužinoti apie iškilųjį meistrą, patvirtina, jog jis tikrai buvo vilnietis, gyvenęs sostinėje ir dirbęs karališkojoje liejykloje, tikriausiai jai ir vadovavęs.

Gauta
2001 04 17

Nuorodos

- ¹ M. Brensztejn, *Rarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Księstwie Litewskim*, Wilno, 1924, s. 7–12;
L. Klimka, Varpų liejininkystė Vilniuje, *Kultūros barai*, 1996, Nr. 3, p. 72–73;
LTE, t. 12, Vilnius, 1984, p. 93–94;
TLE, t. 4, Vilnius, 1988, p. 461–462.
- ² Kultūros paveldo centro archyvas (toliau – *KPCA*), f. 16, ap. 1, s. v. 177a (lapai nenumeruoti).
- ³ *KPCA*, f. 17, ap. 1, s. v. 49, l. 39.
- ⁴ T. Adomonis, K. Čerbulėnas, *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija*, t. 1, Vilnius, 1987, p. 290;
K. Górski, *Historja artylerji Polskiej*, Warszawa, 1902, s. 54.
- ⁵ M. Brensztejn, ten pat, s. 46.
- ⁶ J. Samek, *Polskie rzemiosło artystyczne*, Warszawa, 1987, s. 17;
- ⁷ S. Żygulski Jn, *Dzieje rzemiosła artystycznego*, Warszawa, 1987, s. 17.
- ⁸ M. Brensztejn, ten pat, s. 46;
T. M. Nowak, Rysunki dział, zdobytych przez szwedów w Polsce w XVII i na początku XVIII w., *Studia i materiały do Historii wojskowości*, t. 20, Warszawa, 1976, s. 314–315.
- ⁹ *LVIA*, SA-5102, l. 560–561, 750;
T. Adomonis, K. Čerbulėnas, ten pat, p. 164–165, 291;
TLE, t. 1, Vilnius, 1985, p. 406.
- ¹⁰ *LVIA*, SA-5106 (I dalis), l. 785–786, 808–809.
- ¹¹ Ten pat, l. 785.
- ¹² E. Łopaciński, *Materiały do dziejów rzemiosła artystycznego w Wielkiem Księstwie Litewskim (XV–XIX w.)*, Warszawa, 1945, s. 35.
- ¹³ *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, Vilnius, 1973, p. 510, 513, 519.
- ¹⁴ *Encyklopedya Staropolska*, t. 2, Warszawa, s. 113.
- ¹⁵ M. Grodzicka, Zabytkowe działa spiżowe w zbiorach polskich, *Studia i materiały do Historii wojskowości*, t. 6, cz. 2, Warszawa, 1960, s. 385;
T. M. Nowak, ten pat, s. 312–315.
- ¹⁶ M. Brensztejn nurodė pirmojo žinomo J. Breutelto liejinio datą (1630 m.) verčia paankstinti Stokholmo Kungliga Armémuseum saugomų švedų pasigrobtų pabūklų aprašymai. Tarp jų yra ir 1629 m. datuotos patrankos, priskirtos trumpųjų armotų kategorijai, apibūdinimas su tekstų nuorašais.
- ¹⁷ *LVIA*, SA-5096, l. 587–591 v.
- ¹⁸ W. Zahorski, *Przewodnik po Wilnie*, Wilno, 1914, s. 217–218.
- ¹⁹ *Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštynas*, F. 72–1241 (lapai nenumeruoti).
- ²⁰ J. Samek, *Polskie rzemiosło artystyczne*, Warszawa, 1984, s. 238.
- ²¹ Ekspedicijų po Rokiškio rajoną dienoraštis. 1984 m., *autorės asmeninis archyvas*.
- ²² M. Brensztejn, ten pat, s. 46–47;
B. Schmid, *Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*. III Band: Pomezanien, Kreis Stuhm, Danzig, 1909, S. 309.
- ²³ *KPC SSSA* (Kultūros paveldo centro sakralinių statinių skyriaus archyvas), dailės kūrinių – varpo aprašas, užpildė Gintautas Žalėnas 2000 05 05.
- ²⁴ M. Brensztejn, ten pat, s. 43–44, 168.
- ²⁵ Ten pat, s. 43–44, 168.
- ²⁶ K. Górski, ten pat, s. 54.
- ²⁷ J. Samek, ten pat, s. 107, il. 62.
- ²⁸ Ten pat.
- ²⁹ M. Brensztejn, ten pat, s. 43, 168.
- ³⁰ Ekspedicijų po Panevėžio r. dienoraštis. 1985–1986 m., *autorės asmeninis archyvas*; *KPC SSSA*, kultūros paminklo DR 791 pasas.
- ³¹ Ekspedicijos į Krekenavą dienoraštis. 1999 m. spalio, *autorės asmeninis archyvas*.
- ³² E. T. (E. Tyszkiewicz), O klasztorach zgromadzeń istniejących obecnie w dyecezyi Wileńskiej, *Teka Wileńska*, No. 3, Wilno, 1858, s. 257.
- ³³ *KPC SSSA*, kultūros paminklo DR 896 pasas, 1985;
Ten pat, kultūros paminklo DR 896 apskaitos kortelė; *LVIA*, f. 699, ap. 2, b. 221, l. 360v;
M. Mažvydo bibliotekos rankraštynas, PR-325, l. 5, 12 v;
P. Tuminas, Viduklės istorija (mašinė raštas), Viduklė, 1951 – Raudondvaris, 1971, l. 182, *Viduklės bažnyčios archyvas*.
- ³⁴ Ekspedicijų į Viduklės bažnyčią užrašai, 2000 m. balandis–birželis, *autorės asmeninis archyvas*.
- ³⁵ M. Schilling, *Glocken. Gestalt, Klang und Zier*, Dresden, 1988, S. 326, il. 128.
- ³⁶ *KPCA*, f. 16, ap. 1, s.v. 155;
KPC SSSA, kultūros paminklo DR 828 apskaitos kortelė.
- ³⁷ *KPCA*, f. 17, ap. 1, s.v. 27.
- ³⁸ I. Buszyński, *Kroże, ich przeszłość i stan obecny*, Wilno, 1872, s. 38.

Grażina Marija Martinaitienė

„IOANNES BREUTELT NOBIS FECIT...“

S u m m a r y

In Lithuania, cast metal works such as bells and cannons came into use in the 14th century. These were imported items or moulds cast by masters sporadically visiting Lithuania. Only late in the 17th century arrived Johannes Breutelt, born in Lorraine, who seems to have worked for about more than 20 years only in Vilnius and to have made it famous as an important European centre of casting. The author analyzes the life and creative work of this master who so far is not well known. Based on the archive, unpublished sources, the author presents data on J. Breutelt's work in the capital of the Great Principality of Lithuania, specifies its dating, tells us about his place of residence, property, family. The most significant data are related with revealing many of unknown works of the master, guns in particular. The author has compiled a list of cannons and bells, which allows to perceive the scale and character of J. Breutelt's creative work. Short characteristics of each item present the type of moulding, decorations, inscriptions, the present place of still existing works or the place where a description can be found, their fate peripetias. The paper is illustrated by photographs of J. Breutelt's casts found in Lithuania, as well as diminished copies of the ornaments and inscriptions, which have never been published before.